

Acompanyant el camí des de les experiències d'aprenentatge servei cap al territori educador amb la Laura Rubio Serrano

Brenda Bär Kwast

brendabar@ub.edu

<https://orcid.org/0000-0002-4263-4007>

Universitat de Barcelona

Resum

L'article pretén destacar les aportacions de la Laura Rubio Serrano, i les persones amb qui construïa coneixement, sobre el vincle entre l'aprenentatge servei i el territori. Ella va saber veure, i sumar amb altres, que l'arrelament al territori era un repte cabdal de l'aprenentatge servei per consolidar-se en la manera d'entendre l'educació i de fer de centres educatius, entitats socials i institucions locals i alhora fer que les pràctiques d'aprenentatge servei guanyin en qualitat i capacitat transformadora. Destacarem els darrers treballs on va col·laborar que buscaven visibilitzar un possible model per construir aquest arrelament territorial de l'aprenentatge servei. Posant especial èmfasi en quins actors havien d'implicar-se i tenir un rol, una proposta dels passos per activar aquest procés en el territori i especialment amb quins principis proposava entomar aquesta feina. Justament els principis ens permeten destacar la seva manera de fer i treballar conjuntament amb la resta d'agents (des del reconeixement, el treball conjunt, apoderament i altres), que van més enllà de com plantejava enfrontar-se al fet territorial en l'aprenentatge servei, sinó a la seva manera de fer a escala personal.

Paraules clau

Territori, aprenentatge servei, ciutat educadora, entitats socials, educació comunitària.

Recibido: 28/VI/2022

Aceptado: 19/XI/2022

Publicado: 29/XII/2022

© 2022 La autora. Este artículo es de acceso abierto sujeto a la licencia Reconocimiento 4.0 Internacional de Creative Commons, la cual permite utilizar, distribuir y reproducir por cualquier medio sin restricciones siempre que se cite adecuadamente la obra original. Para ver una copia de esta licencia, visite <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Bär, B. (2022). Acompanyant el camí des de les experiències d'aprenentatge servei cap al territori educador amb la Laura Rubio Serrano. RIDAS, Revista Iberoamericana de Aprendizaje-Servicio, 14, 130-144. DOI10.1344/RIDAS2022.14.7

Accompanying the journey from Service-Learning experiences to the educational territory with Laura Rubio Serrano

Abstract

This article aims to highlight the contributions of Laura Rubio Serrano and the people with whom she built knowledge, on the link between Service-Learning and the territory. She could see -and join with others- that rootedness in the territory was a fundamental challenge for Service Learning to consolidate itself as an educational and operational approach in educational centres, social entities and local institutions and simultaneously increase the quality and transforming capacity of SL practices. The last works she collaborated on, which sought to shed light on a possible model for building the territorial rootedness of SL, are highlighted. Particular emphasis is placed on the actors that should be involved and a proposal of steps to trigger this process in the territory, especially the principles under which it is proposed to carry out this work.

Keywords

Territory, Service-Learning, educating city, social entities, community education.

Acompañamiento en el camino desde las experiencias de aprendizaje-servicio hacia el territorio educador con Laura Rubio Serrano

Resumen

El artículo pretende destacar las aportaciones de Laura Rubio Serrano, y las personas con las cuales construía conocimiento, sobre el vínculo entre el aprendizaje servicio y el territorio. Ella supo ver, y sumar junto a otros, que el enraizamiento al territorio era un reto primordial del aprendizaje servicio para poder consolidarse en la manera de entender la educación y de hacer de centros educativos, entidades sociales e instituciones locales y a la vez hacer que las prácticas de aprendizaje servicio ganen en calidad y capacidad transformadora. Destacaremos los últimos trabajos en los que colaboró los cuales buscaban visibilizar un posible modelo para construir este arraigo territorial del aprendizaje servicio. Poniendo especial énfasis en que actores tenían que implicarse y tener un rol, una propuesta de los pasos para activar este proceso en el territorio y especialmente con qué principios pensaba tomar esta faena. Justamente los principios nos permiten destacar su manera de hacer y trabajar conjuntamente con el resto de agentes (desde el reconocimiento, el trabajo conjunto, apoderamiento y otros), que van más allá de como planteaba enfrentarse al hecho territorial en el aprendizaje servicio, si no a su manera de hacer a escala personal.

Palabras clave

Territorio, aprendizaje servicio, ciudad educadora, entidades sociales, educación comunitaria.

Introducció

El territori és un concepte que es pot entendre i explicar des de molts vessants. Des d'una perspectiva física, ecològica, espacial, paisatgística el territori existeix, però des d'un punt de vista social aquest pren significat i sentit quan les relacions socials l'articulen, quan la seva definició és validada per la comunitat que el comparteix i les altres. Per tant, aspirem a territoris que no siguin només espais físics, sinó espais de relació i de vida en comunitat. Justament, permeteu-me l'anècdota personal, durant la 8a Jornada del Centre Promotor d'Aprenentatge Servei de Catalunya, la Laura Rubio em va obrir un privat per dir-me que no em perdés el que estava explicant en Miquel Àngel Essomba sobre el territori, perquè el nostre camí amb l'aprenentatge servei havia de fer que més llocs se sentin d'aquesta manera. El que justament estava detallant era la capacitat de l'aprenentatge servei per fer que els espais vagin més enllà de ser llocs geogràfics on les persones comparteixen espai, a ser comunitats amb sistemes de relacions riques, compartides i entrelaçades; és a dir, espais on les persones conviuen, i al que afegiríem persones que també col·laboren conjuntament per millorar la realitat. El treball compartit amb la Laura Rubio en l'àmbit territorial sempre havia seguit camí: reconèixer la capacitat educadora dels territoris i qui el conformen, i el de l'educació, amb l'aprenentatge servei com a pràctica privilegiada, per construir un territori actiu i compromès. En aquest article buscarem destacar algunes reflexions i aprenentatges d'aquest camí recorregut de manera conjunta.

1. Aprenentatge servei i territori. Una llarga relació que va més enllà de ser metodologia

En els darrers anys l'aprenentatge servei ha crescut de manera exponencial en diversos contextos: a escala nacional i internacional, a l'educació formal i no formal i en diferents etapes educatives (Furco i Billig, 2002; Martínez, 2008; Puig, 2009; Tapia, 2006). Cada cop forma part de la manera de treballar de més centres educatius, entitats socials de diverses temàtiques i

tipologies, fundacions, equipaments i fins i tot administracions locals. Aquesta realitat ha estat fruit de la feina i aposta d'una gran quantitat de professionals compromeses, entre elles la Laura Rubio, la trajectòria de la qual des dels inicis de l'impuls de l'aprenentatge servei a Catalunya ha tingut una especial relació amb la seva dimensió entre les entitats socials i administracions locals.

Des del Grup de Recerca en Educació Moral de la Universitat de Barcelona i del Centre Promotor d'Aprenentatge Servei de Catalunya s'ha generat el posicionament que l'aprenentatge servei era quelcom més que una metodologia d'ensenyament i aprenentatge. S'ha considerat una filosofia educativa, que podia transformar la realitat on s'aplicava. Aquesta mirada suposa el repte important de la consolidació -en les entitats, centres educatius, institucions,...- per no caure en la fragilitat de poder-se entendre com a una moda educativa. La pròpia Laura Rubio tenia clar i explicava en una entrevista que l'aprenentatge servei era una innovació sorgida de la pràctica i de la reflexió sobre la mateixa pràctica i havia de deixar de ser una innovació, per ser quelcom ja arrelat a la pràctica diària:

"Una innovació ha de néixer sobre la reflexió, sobre la pràctica, i, per tant, ha de ser motor de qualsevol acció. No podem ser reproductors de models, sinó repensar-los. La voluntat de generar espais d'innovació ens ha d'ajudar a espais de treball en equip, reflexió sobre la pròpia pràctica, de creació de noves maneres o renovades maneres de veure l'educació. Això segur que és bo. [...]. Hi ha innovacions que es consoliden i han de deixar de ser innovacions perquè el perill és que siguin modes. Si volem superar l'efecte mode, hem de veure com es consoliden i solidifiquen i arrelen en les institucions, centres i medis educatius." (Laura Rubio, vídeo Fent i Pensant la Justícia Global de LaFede.cat)

Per això, per a ella l'aprenentatge servei tenia el repte cabdal de vincular-se al territori de manera arrelada. Aquest binomi, aprenentatge servei i territori, ja havia estat explorat a Catalunya des dels inicis de l'impuls d'experiències perquè s'observava que la investigació, la difusió i la creació de connexions

entre agents, si bé eren condicions necessàries i imprescindibles, no eren suficients per multiplicar realment les experiències i fer-les sostenibles en el temps (Puig, López i Campo; 2013). Per aquest motiu, es van començar a explorar estratègies d'implementació territorial en diferents treballs (Bosch i López, 2008; Bosch, Climent i Puig, 2009; Puig i López, 2012) amb la convicció que l'àmbit territorial local (barris, districtes, ciutats) era l'espai natural d'assentament de l'aprenentatge-servei i que hauria de generar xarxes de relacions de partenariat que implicaran a les administracions locals per aconseguir-ho. Les propostes dels Plans Educatius d'Entorn i els Projectes Educatius de Ciutat van ser un espai propici per a la continuació d'aquesta feina que va quedar aturada quan l'administració catalana els va deixar d'impulsar amb força. Així i tot, van seguir creixent els municipis que apostaven per l'aprenentatge servei i la Laura Rubio, entre altres, van continuar implicant-se en la col·laboració amb aquests agents locals obrint-nos la porta a altres a aquesta realitat.

El creixement del nombre d'experiències per la bona acollida en diversos espais, sumat a l'impuls del Servei Comunitari amb metodologia ApS secundària, van propiciar que l'arrelament territorial tornés a ser un repte per la generalització de pràctiques de qualitat. En aquest sentit, volem destacar dues grans aportacions de les quals participà la Laura Rubio treballant en equip amb altres professionals que acabà per començar a perfilar un model d'arrelament territorial de l'aprenentatge servei, del qual intentarem esbossar aspectes principals a continuació. Abordar aquest repte de l'ApS ens fa caminar des de les experiències concretes a la idea d'una metodologia per construir una ciutat educadora, és a dir caminar cap a un territori que educa.

2. El procés d'arrelament territorial de l'aprenentatge servei

Un equip del Centre Promotor d'ApS i del Grup de Recerca d'Educació Moral va actuar com a punt de trobada entre diferents administracions i actors implicats generant un espai de debat i diàleg per reflexionar i compartir una possible proposta d'arrelament territorial (Bär, Campo, Calvet, Rubio i Puig;

2020). La principal aportació d'aquest document és fer una aproximació als actors que és necessari moure i les accions necessàries per fer-ho, de manera que es diversifiquen i multipliquen les experiències per conformar un veritable territori educador ric. Per fer-ho s'identifiquen les diferents administracions, institucions educatives i socials de segon ordre, així com l'administració municipal i els actors locals que podrien jugar rols clau i es defineixen possibles funcions principals a assumir.

Figura 1. Actors implicats en l'impuls de l'aprenentatge servei. Font: Bär, Calvet, Campo, Puig i Rubio; 2020

De les reflexions aportades per la Laura Rubio es desprenia la importància que aquests actors es poguessin coordinar respectant aquelles responsabilitats i funcions que els hi eren pròpies, així com buscant sinergies per complementar-se per complir aquelles que era necessari sumar perquè l'impuls de l'aprenentatge servei ho demanava. Entre aquests actors va destacar especialment la seva aportació i trajectòria en apostar perquè les administracions locals tinguessin un rol rellevant i l'acompanyament de les entitats socials. Pel que fa al rol de les administracions locals, el seu treball

més rellevant és el que va culminar amb la creació del programa d'Aprenentatge Servei i Educació per a la Justícia Global de l'Ajuntament de Barcelona (Bär, Campo, Monzó, Rifà, i Rubio; 2018). Aquest document suposa l'aportació d'unes línies de treball coherents i coordinades per l'impuls des d'una administració local, entre les quals es destacaven: la formació i acompanyament; el suport econòmic; la creació de xarxes i l'arrelament al territori; i el reconeixement i la comunicació. Totes elles dotades d'accions concretes. D'aquest treball és interessant destacar que no es tracta d'un programa creat a priori, sinó que és el fruit d'un treball d'un procés de treball en marxa, creat en equip, colze amb colza entre universitat, entitats i administració, a cavall entre la teoria i la pràctica. Tots aspectes que definien la manera de fer de la Laura Rubio en la seva feina diària.

La combinació de l'experiència de Barcelona amb les d'altres municipis catalans (Sant Cugat del Vallès, Puig-Reig i Gurb) en va portar a poder realitzar primer esbós del procés que es podria seguir en un territori per fer un procés d'implementació territorial de l'aprenentatge servei que es recull a Bär, Campo i Rubio (2021) de manera més extensa. Destaquem en el següent gràfic un resum de les principals línies d'acció que es veu interessant recórrer i les accions en les quals cristal·litzen.

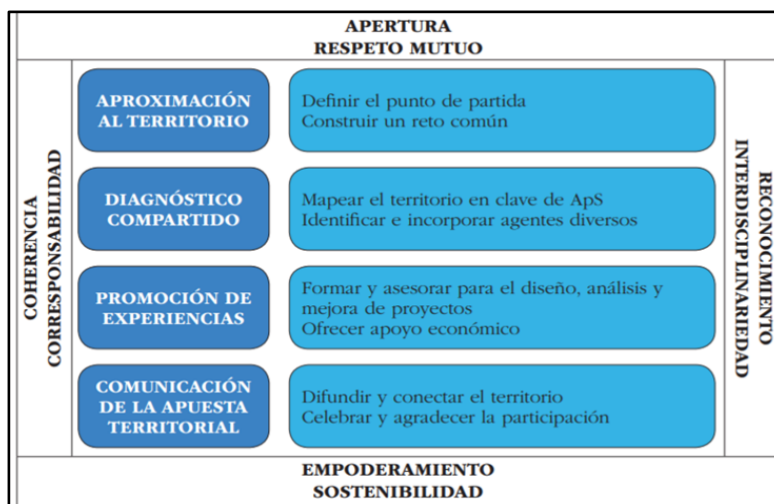

Figura 2. Línies d'acció i principis per a la implementació territorial de l'Aprenentatge Servei.

Font: Bär, Campo, Rubio (2021).

Bär, B. (2022). Acompañant el camí des de les experiències d'aprenentatge servei cap al territori educador amb la Laura Rubio Serrano. RIDAS, Revista Iberoamericana de Aprendizaje-Servicio, 14, 130-144. DOI10.1344/RIDAS2022.14.7

En aquesta ocasió i per aquest tipus de treball, volem centrar-nos a destacar els principis des dels quals es veu interessant entomar aquestes diverses accions. Ho fem perquè en definitiva, aquests són els principis, o maneres de fer, que la pròpia la Laura Rubio transmetia a l'equip de treball i que pensem que són claus en l'èxit dels processos territorials d'implementació de l'aprenentatge servei. En l'àmbit territorial hem de vetllar per un treball que tingui en compte:

- *Obertura*: Ampliar la mirada, convidar a més agents a participar i tenir en compte les seves idees i preocupacions permeten captar i comprendre el territori des de noves perspectives i valorant les possibles aportacions del servei d'aprenentatge de manera més integrada.
- *Respecte mutu*: Vetllar per un clima d'escolta, comprensió i respecte mutu que es mantingui al llarg del procés, que faciliti i valori l'aportació particular de cada agent.
- *Reconeixement*: Recordar que no es parteix des de zero, sinó que cal conèixer i donar valor a totes aquelles experiències que ja existeixen en el territori subratllant l'aportació de cada agent.
- *Interdisciplinarietat*: Comprendre el territori de manera global i donar resposta a les seves necessitats socials sempre de manera global.
- *Coherència*: Ser conseqüent amb el repte i oferir recursos específics perquè tota la comunitat pugui activar i implicar-se en projectes compartits. Això ha de permetre passar d'una aposta en abstracte a l'establiment d'espais, moments i recursos que possibilitin la seva materialització.
- *Construcció conjunta i corresponsabilitat*: Compartir la responsabilitat del conjunt de tasques i funcions entre diferents administracions i agents per a garantir el millor escenari de promoció de l'aprenentatge-servei de manera conjunta en el territori i la seva sostenibilitat a llarg termini.

- *Apoderament*: Treballar amb una visió de procés d'apoderament, tant pedagògic com organitzatiu, per part dels agents i la comunitat. Dedicar esforços al fet que les persones del territori adquireixin les habilitats necessàries per a ser els qui assumeixin i mantinguin les noves tasques, així com habilitats personals per a facilitar les relacions humanes que poden condicionar el procés.
- *Sostenibilitat*: Anar establint mecanismes, dinàmiques i eines que permetin consolidar i donar continuïtat a la tasca iniciada i a les xarxes de treball generades a aquest pas amb una mirada a llarg termini.

3. El territori i tota la seva riquesa es converteixen en agent educador

En altres treballs ja havia quedat palès el reconeixement de la Laura Rubio del poder transformador i educador de les entitats socials fent aprenentatge servei (Rubio, 2015; Rubio i Romañá, 2021). En centrar-nos en el territori, volem destacar també el rol que, arran de les recerques, també li confereix a l'aprenentatge servei per fer el que conjunt d'aquest article pràctiques més riques i transformadores. Sabent que és una pràctica que contribueix a superar les distàncies entre institucions socials i educatives i avançar cap a la idea de comunitat (Abravanel, 2003; Graell i Artaraz, 2016), considerem que contribueix a reconèixer i potenciar l'agència educativa dels diferents agents del territori, més enllà dels centres educatius.

De manera que podem entendre a partir dels seus treballs, que se sumen a altres en la mateixa línia (Sotelino, et al., 2019) que l'aprenentatge servei esdevé una oportunitat d'articular projectes compartits per diferents agents del territori, convidant de manera natural que assumeixin la responsabilitat educativa en comunitat i es posin en marxa per una millora del seu entorn proper. En aquests processos creixen les possibilitats de col·laboració, i les entitats socials i centres educatius descobreixen que comparteixen objectius de formació i transformació social. De manera que aquesta manera, les entitats socials es reconeixen i són reconegudes des del seu rol educatiu en l'entorn en el qual s'insereixen.

Aquests treballs permeten visibilitzar com la generació de xarxes d'arrelament de l'aprenentatge servei en l'àmbit local posen en relleu l'agència educativa dels diferents agents del territori, més enllà dels centres educatius potenciant el treball d'entitats, equips tècnics locals, equipaments, entre d'altres. Creant entre ells relacions riques de col·laboració conjunta per tirar endavant projectes. Alhora, genera espais de treball en xarxa als grups d'impuls d'experiències que donen vida a l'aposta local a partir de col·laboracions colze a colze. Per això observem que l'aprenentatge servei és una proposta que es forma naturalment fa que "el territori es compromet amb l'educació, s'enforteixi el sentiment de pertinença a la comunitat i una manera d'entendre la ciutadania contribuint així a generar pobles i ciutats cada cop més educadors.

4. El territori i la dinamització comunitària milloren l'aprenentatge servei

Els treballs de la Laura Rubio no només ens permeten visibilitzar com l'aprenentatge servei esdevé una estratègia comunitària per enriquir el territori i les pràctiques educatives, sinó que treballar des de la mirada territorial també ens ajuda a millorar la qualitat de les pràctiques pedagògiques d'aprenentatge servei i la seva capacitat transformadora. Aquestes reflexions no es troben recollides en cap publicació pròpia de Rubio, però sí en el llegat dels seus aprenentatges transmesos durant l'acompanyament a la tesi doctoral sobre l'arrelament territorial (Bär, 2022).

El pas de l'arrelament territorial clarament afavoreix experiències més sostenibles en el temps, que no variïn o es perdin cada curs, fet que permet que puguin anar creixent en qualitat pedagògica, aprofitant millor les potencialitats de l'aprenentatge-servei, sumant agents amb major sentit i responent millor a les necessitats del territori. Tot això es dona també perquè amb el suport dels agents més propis de l'entorn (equips tècnics locals, equipaments, mitjans de comunicació locals, entre d'altres) que poden:

- Detectar necessitats més reals i sentides sobre les quals es pot iniciar un aprenentatge servei
- Vincular-se millor al teixit associatiu local existent
- Aprofitar recursos o oportunitats de programes d'intervenció educativa i social
- Enriquir-se de l'experiència dels equips locals connectant entre escola i entorn comunitari
- Fer ús de recursos dels entorns existents i vincular-los als projectes: humans, tècnics i materials
- Participar en espais de reflexió sobre les pràctiques amb agents de l'entorn, d'actes de reconeixement col·lectius entre altres actuacions

El pas cap a l'arrelament territorial esdevé necessari en un moment on la qualitat és el nou repte després de l'important creixement en nombre de pràctiques en el nostre entorn més proper a Catalunya.

5. L'aprenentatge servei és una escola de participació per a les professionals que s'impliquen

Sabem que l'aprenentatge servei és una metodologia educativa per als infants, joves, adultes que viuen els projectes des dels espais educatius, però també hem pogut veure com en clau de territori, l'ApS és una petita escola d'acció comunitària ens orienta cap al bé comú. Com a professionals ens obliga treballar en equip, a reconèixer l'altre i les seves capacitats i a alinear els nostres objectius cap a la millora de la societat. Ens posa en situacions de col·laboració i convida a que el treball que es generi per als projectes d'aprenentatge servei es mantinguin en altres col·laboracions i en les mateixes persones com a manera de forjar en elles una ciutadania activa i compromesa. A més, la descoberta de l'entorn i la implicació en la realitat ens ajuda alhora a sentir-nos part d'un territori fomentant el sentiment de pertinença a la comunitat. Esdevé així, l'aprenentatge servei, en contacte amb el territori en una pràctica de ciutadania on totes podem reivindicar un rol compromès.

6. Reflexió final

De la manera que ens ensenyava la Laura Rubio en un món en què aquest benestar no està garantit, almenys si ho pensem per al conjunt de la població, cercar maneres d'educar per a una ciutadania que sigui possible de la millora social i el compromís amb l'entorn, esdevé un imperatiu ètic. L'aprenentatge servei és una eina que fa possible aquest compromís social i les relacions territorials la manera d'enriquir i fer més fortes aquestes pràctiques educatives.

Per acabar també m'agradaria afegir que imperatiu ètic també serà continuar el seu llegat en les maneres de fer i d'arribar a aquests aprenentatges. La manera de fer-ho de manera compartida. Poques són les publicacions individuals que hem trobat, quan qui la coneixem sabem de la vàlua de les seves aportacions en les trobades i en totes les feines. No és casual, és segell i hem de continuar fent recerca de la manera que la Laura Rubio la transmetia. Aquesta recerca concreta i molt aterrada a la realitat: la realitat de les educadores, el professorat, les entitats, les referents tècniques, etc. Tal com ella la definia:

"Amb una mirada de valoració i no la de crítica que és habitual en l'àmbit universitari [...] Creiem molt en aquesta idea de la investigació amb la vida, a prop de la vida i amb els professionals. Generant petits canvis en el dia a dia, que vagin obrint espais de reflexió i noves idees que condueixin cap a aquesta millora. Sempre tenint en compte que hi ha molt bons professionals i que anem a recercar per aprendre. En el GREM ens volem apropar a la pràctica per fer sorgir aquestes bones accions perquè d'altres puguin aprendre. Sistematitzar, fer visibles i posar-les al servei de més i relacionar-les amb els propis actors. Si algun dia no és així, jo crec que ens trairíem a nosaltres mateixos. Si algun dia acabem fent recerca amb la única voluntat de publicar dades flagrants i aconseguir impactes i rànquings no estaria en l'esperit de

què nosaltres entenem per la recerca i el que ha de ser la universitat.”
(Laura Rubio, entrevista La Fede.cat)

Esperem no trair-te. Tu t'ho mereixes i el món ho necessita.

Referències

Abravanel, S. A. (2003). Building community through service-learning: the role of the community partner. *Partnerships/Community*, 27. <https://digitalcommons.unomaha.edu/slcepartnerships/27/>

Bär Kwast, B (2022). *Construcción de comunes educativos locales mediante el Aprendizaje-Servicio*. [Tesi Doctoral Universitat de Barcelona]. Directores: Laura Rubio Serrano i Xus Martín García. <https://www.tdx.cat/handle/10803/675831#page=1>

Bär, B.; Calvet, J.; Campo, L.; Puig, J.M. i Rubio, L. (2020). *Consideracions i propostes per implantar l'aprenentatge servei a l'àmbit local*. Centre Promotor d'Aprenentatge Servei. https://aprenentatgeservei.cat/wp-content/uploads/quaderns_aps/Implantar-lApS-a-lambit-local.pdf

Bär, B.; Campo, L.; Monzó, M.; Rifà, J. i Rubio, L. (2018). *Programa per a la justícia global i d'aprenentatge servei*. Ayuntamiento de Barcelona. Dirección de Justicia Global y Cooperación Internacional. https://ajuntament.barcelona.cat/relacionsinternacionalsicooperacio/sites/default/files/programa_educaciojusticia_aps_cat_def.pdf

Bär Kwast, B., Campo Cano, L. i Rubio Serrano, L. (2021) Líneas de acción y principios para la incorporación del aprendizaje-servicio en el ámbito local. Trabajo en red en el territorio. Teoría de la Educación. Revista Interuniversitaria, 33(1), 243-263. <https://doi.org/10.14201/teri.23660>

Furco, A. y Billig, S. H. (2002). *Service Learning. The Essence of the Pedagogy*. Information Age Publishing.

Bär, B. (2022). Acompanyant el camí des de les experiències d'aprenentatge servei cap al territori educador amb la Laura Rubio Serrano. RIDAS, Revista Iberoamericana de Aprendizaje-Servicio, 14, 130-144. DOI10.1344/RIDAS2022.14.7

Graell, M. i Artaraz, K. (2016). Educación y comunidad: una aproximación al partenariado educativo. *Educación social: Revista de intervención socioeducativa*, 64, 61-76.
<https://www.raco.cat/index.php/EducacioSocial/article/view/310611>

Martínez, M. (coord) (2008). *Aprendizaje-servicio y responsabilidad social de las universidades*. Octaedro.

Puig, J. M. (coord.). (2009). *Aprendizaje servicio (ApS). Educación y compromiso cívico*. Graó.

Rubio, L. (2015). Implantar el aprendizaje servicio en una entidad social supone reconocer su dimensión pedagógica y definir un servicio útil y formativo (91-102). En Puig, J.M. (2015). *11 ideas clave. ¿Cómo realizar un proyecto de aprendizaje servicio?*. Graó.

Rubio, L. i Romañá, B. (2021). *El potencial transformador de les entitats*. Ajuntament de Barcelona.
https://ajuntament.barcelona.cat/educacio/sites/default/files/el_potencial_transformador_de_les_entitats.pdf

Sotelino, A., Mella, I. i Rodríguez, M.A. (2019). El papel de las entidades cívico-sociales en el aprendizaje-servicio. Sistematizando la participación del alumnado en el tercer sector. *Teoría de la Educación. Revista Interuniversitaria*, 31(2), 197-219.
<http://dx.doi.org/10.14201/teri.20156>

Tapia, N. (2006). *Aprendizaje y servicio solidario. En el sistema educativo y las organizaciones juveniles*. Ciudad Nueva.